

Соціокультурні дослідження

Socio-Cultural Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.214>
УДК 911.375.1:82-9

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Oleh IVANIUK,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Євгенія БІЛОДІД,

студентка Факультету
суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: yybilodid.iff19@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0793-2287>

Yevheniia BILODID,

Student of the Faculty
of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Європейські міста у закордонних студіях Миколи Рігельмана

У статті розглянуто коло питань, пов'язаних з подорожами російського історика й громадського діяча Миколи Рігельмана європейськими країнами у 40–60-х рр. XIX ст. Основою для розвідки стали тексти його тревелогів, які відзначалися суб'єктивністю, відсутністю чіткої структури й неузгодженістю щодо викладу матеріалу. Проте тревелоги містять описи повсякдення, які складно або неможливо відтворити за іншими джерелами. Мандрівника приваблювали не лише матеріальна культура, але й звичаї, традиції, світоглядні переконання жителів різних країн. З'ясовано, що М. Рігельман акцентував увагу на кількох аспектах, пов'язаних з міським простором, — загальних описах ландшафтів, особливостях забудови, архітектурних пам'яток переважно релігійного штибу. Привертають увагу й певні проблеми, спільні для європейських й українських міст, зокрема бруд на вулицях і, часом, занедбаність житлового фонду. Перебуваючи під впливом імперської ідеології, мандрівник постійно, нерідко скептично, порівнював життя у європейських країнах з повсякденням Санкт-Петербурга і фіксував негативне ставлення європейців, особливо німців, до Російської імперії.

Ключові слова: Микола Рігельман, Російська імперія, урбаністика, тревелоги, міський простір.

European Cities in the Foreign Studies of Mykola Rigelman

The article considers the range of subjects related to Mykola Rigelman's travels to European countries in the 40–60s of the 19th century. The travelogues of this public figure and historian became the basis of our scientific research. They are characterized by subjective nature of the descriptions, the lack of clear structure,

and inconsistency in the presentation of the material (for example, detailed representation of the German lands and only brief mentions of his stay in France). However, travelogues contain depictions of everyday life that are difficult or impossible to recreate with the help of other sources. The study found that the traveler was attracted not only to material culture, but also to customs, traditions, and worldview beliefs of people of different countries. It has been revealed that Mykola Rigelman focused on several aspects related to urban space, in particular, general descriptions of landscapes, features of buildings, architectural monuments, mainly of religious significance. Certain problems that were common to both European and Ukrainian cities, such as dirty streets and, at times, the decrepit housing, also attract our attention. Under the influence of imperial ideology and myths, the traveller constantly, often skeptically, compared life in European countries to everyday life in St. Petersburg, and pinpointing negative attitudes, especially those of Germans towards the Russian Empire. Describing his stay abroad, Mykola Rigelman did not limit himself to documenting what he saw and heard. He used historical and ethnographic information about the regions he visited, borrowed from European literature or stories of his compatriots and fellow travelers.

Key words: Mykola Rigelman, Russian Empire, urban studies, travelogues, urban space.

У середовищі еліт Російської імперії першої половини XIX ст. склалася усталена традиція подорожей за кордон. За прикладом царської родини й урядовців, все частіше європейські країни почали відвідувати поміщики й аристократія, зокрема й із Наддніпрянської України. Сприяли популяризації подорожей: розвиток європейської медицини, поява залізниць і винахід пароплава (мандрівка стала швидшою і більш комфортною), а також оповіді й спогади відомих співвітчизників, які уже відчували принади і переваги поїздок за кордон.

Одним з тих українців, хто у цей час відкрив для себе Європу, був Микола Рігельман¹. Упродовж життя він здійснив три подорожі за кордон (1843–45 рр., 1857–58 рр., 1867 р.), під час яких відвідав землі Німецького союзу, Австро-Угорську імперію, Францію, Італію тощо. Відкриття «Західного світу» стало для мандрівника каталізатором у процесі формування нового світогляду. Браження від перебування у Європі, описи міст і звичаїв різних народів він детально фіксував у листах до рідних і знайомих, а також у своєрідних подорожніх записках. Згодом вони були об'єднані ним у тревелоги і опубліковані².

¹ Микола Аркадійович Рігельман народився у 1817 р. на Чернігівщині. Навчався на філософському факультеті Московського університету. Упродовж семи років служив у канцелярії московського цивільного губернатора, а з 1845 року — у канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора. Неодноразово залучався до роботи Київської археографічної комісії. Упродовж 1850–1854 рр. обіймав посаду директора Другої київської гімназії та училища Київської губернії. Дійсний член Київського слов'янського благодійного товариства, Київського відділення Російського музичного товариства й товариства прихильників російського письменства. Автор низки публіцистичних творів, зокрема «О крестьянском вопросе в Малороссии», «Голос из Киева», «Записка об Ю.Ф. Самарине».

² Докладно див.: Рігельман Н. А. Три поездки за границу. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1871. 353 с.; його ж: Два письма из Вены. Москва: Тип. Августа Семена, 1846. 32 с. Продолжение писем из Вены: [Письмо 3–4]. Москва: Тип. Августа Семена, 1847. С. 33–98.

Постать Миколи Рігельмана привертала увагу як його сучасників, так і дослідників XX — початку XXI ст. Одним з перших, хто висвітлив його життєвий шлях, став письменник М. Колмаков (Колмаков Н. М., 1894. С. 56–60). Серед дослідників, які торкалися тих або інших аспектів діяльності М. Рігельмана, були В. Міяковський (Міяковський В, 1929), В. Шандра (Шандра В. С., 2005. С. 344), В. Мороз (Мороз В. В., 2011. С. 32) та інші. Для цих наукових праць є характерним інтерес до співпраці М. Рігельмана з різними організаціями і товариствами, які функціонували у Наддніпрянщині в XIX ст. Зокрема, В. Міяковський, аналізуючи роботу кирило-мефодіївців в Археографічній комісії, побіжно згадував і про його зв'язки з ними. Ще одним дослідженням, яке окреслювало співпрацю М. Рігельмана з цією установою, є наукова розвідка О. Журби (Журба О., 1993).

На початку XXI ст. значно зросла кількість наукових праць, у яких згадувався М. Рігельман. У цьому контексті заслуговує на увагу стаття Є. Бевзюка, у якій автор згадує Миколу Рігельмана як людину, з якою контактував словацький філолог і поет Людовит Штур у Братиславі. У науковій розвідці також аналізується листування Л. Штура з хорватським журналістом Людовитом Гаю, де він дає найвищу оцінку обізнаності М. Рігельмана з питань західних слов'ян (Бевзюк Є. В., 2011). Проте жоден із зазначених дослідників не приділив достатньої уваги європейським студіям М. Рігельмана в цілому та міському простору Європи у висвітленні мандрівника зокрема.

Джерельну базу дослідження складають опубліковані тревелоги М. Рігельмана. Матеріал, який висвітлює мандрівки Європою, викладений за хронологічним принципом і містить додані напередодні публікації ремарки і роздуми більш пізнього часу.

Мета статті — на основі аналізу тревелогів реконструювати образи різних європейських міст, які постали у свідомості Миколи Рігельмана під час його закордонних подорожей.

Першу подорож Європою М. Рігельман здійснив ще у молодому віці, упродовж 1843–1845 рр.

Тоді він, як і будь-який мандрівник, що перебував за кордоном, у першу чергу відкрив для себе приватне споглядання природи. Об'єктами замишування ставали озера, гори, водоспади, околиці міст. Перебуваючи в Італії, мандрівник нотував: «На світанку з'явилися гори, які загороджують Геную від північних прибульців, проте людина давно вже здолала ці перепони, згладила скелі і спокійно просувається їхніми покатами, з наближенням схили гір все більше і більше стали рясніти дачами, житлами багатіїв і будиночками бідняків, нарешті блиснула смуга моря, Середземного старця, яка носила на своєму хребті багатovesельні кораблі фінікійців, греків і римлян, а зараз спінюється колесами пароплавів усіх країн і націй» (Ригельман Н. А., 1871. С. 70). Видовищем, яке привернуло особливу увагу мандрівника, стало споглядання діючого вулкану Везувій, який на той час «випускав сірий дим і час від часу викидав невелике каміння» (Ригельман Н. А., 1871. С. 129).

Проте більшість описів мали критичний характер. Складається враження, що М. Ригельман був незадоволений майже усім, що бачив навколо себе. Таке ставлення до оточуючого простору пояснювалося невідповідністю реалій очікуванням молодика, свідомість якого затьмарювали розкіш і марнославство Санкт-Петербурга і його околиць, а також хибні уявлення про життя європейців. Перебуваючи у німецьких землях, мандрівник зазначав: «На під'їзді до Дрездена дорога стає мальовничою: по обидва боки — гори, засіяні будиночками і вкриті виноградниками, хоча ці останні зовсім не мають того привабливого вигляду, якого надає їм наша північна уява, — це поле, заставлене тичинками, по яких в'ється бідна зелень» (Ригельман Н. А., 1871. С. 24).

Проте особливо цікавим для М. Ригельмана, як і переважної більшості мандрівників з Наддніпрянщини, був міський простір різних європейських країн. Спільною рисою більшості міст, на його думку, був їх генетичний зв'язок із Середньовіччям, який яскраво демонструвало як планування населених пунктів, так і зовнішній вигляд житлових будинків, громадських і релігійних споруд. Повсякдення німецьких міст він порівнював із життям бджіл у вуликах або мурах в мурашнику — «будинки тісно туляться одне до одного; кількість поверхів не менше п'яти; вулиці покриті брудом й середньовічним мохом» (Ригельман Н. А., 1871. С. 2).

Перебуваючи у Регенсбурзі, М. Ригельман писав: «Дивне враження справляють ці стародавні міста, які зберегли свою стару шкаралупу, незважаючи на умови життя, які змінилися; вони цікаві для мандрівника, але у них стільки похмурого, стільки важкого, що, здається, ці стіни повинні пригнічувати дух життя, заважати розвитку, як вони заважають світлу і повітрю проникати в житла» (Ригельман Н. А., 1871. С. 41).

Саме тут у подорожнього виникло відчуття, що він занурився у сиву давнину. Микола Ригельман писав: «...Вам здається, що ви в'їхали у середні віки: високі будинки, нібито укріплені, деякі з баштами; маленькі вікна з ґратами, величезні запори на воротах, складно сконструйовані, із безліччю застережних дротів і дзвіночків; вузькі вулиці до неможливого заставлені спорудами, які безладно скупчилися...» (Ригельман Н.А., 1871. С. 42).

Поряд з тим мандрівник відзначив, що для тих, хто цікавиться старовиною, німецькі міста пропонують багато вартих уваги історичних пам'яток. Зокрема, Рейнсбург міг запропонувати подорожньому — собор у готичному стилі, ратушу, міст початку XII ст., який будувався ще за баварського герцога Генріха X, тощо. Не менш цікавими архітектурно були й інші європейські міста, більшість з яких зберегла шедеври різних часів.

Проте молодий мандрівник розраховував побачити тут широкі тротуари, масивність споруд, чистоту і блиск. Тому планування відвіданих ним німецьких міст не захоплювало М. Ригельмана. Повсякчас він намагався порівнювати їх з імперською столицею і доходив висновку, що вони поступаються їй вишуканістю і помпезністю.

Наприклад, відвідавши Берлін, М. Ригельман занотував: «Берлін схожий на Санкт-Петербург у мініатюрі; хоча й багато у чому, ймовірно, був зразком для Петербурга, проте тепер він видається його зменшеною копією» (Ригельман Н. А., 1871. С. 6). Розчарувало мандрівника і повсякденне життя міста. Він писав: «Проглядає міщанське походження, так і у будівлях, у житті берлінських жителів... в усьому видно якесь бажання створити щось значне, проте це бажання майже ніколи не вдається і усе має відбиток обмежених засобів і понять» (Ригельман Н. А., 1871. С. 19).

Через кілька десятків років³ Микола Ригельман знову відвідав місто. Над ним вже не тяжів юнацький максималізм і захоплення російською столицею, тому мандрівник дивився на нього досить об'єктивно. Він відзначив стрімкі урбанізаційні процеси, які поглинули місто, його процвітання та зростання добробуту населення. На відміну від першого знайомства з Берліном, мандрівник вже із захопленням писав: «Чудово, з яким смаком берлінські архітектори застосовують у цих будинках античний стиль для своїх потреб» (Ригельман Н. А., 1871. С. 302).

Яскраве, проте так само неоднозначне враження справив на М. Ригельмана Мюнхен. Мандрівник згадував, що місто розташоване на плоскій і дуже сумній рівнині. Мюнхен знову нагадав йому Санкт-Петербург, що спочатку сформувало його позитивне емоційне

³ Повторно Микола Ригельман відвідав Берлін у 1867 р.

сприйняття міста. Їдучи Людвіг-штрассе, він так описував простір: «По обидва боки — величезні, чудові будівлі, широкі тротуари, чистота». Проте досить швидко ставлення М. Рігельмана до міста змінилося. І тоді він нотував: «...Я переконався, що Мюнхен такий самий дідуган, як і інші. У суспільному житті — той самий фронт із купців, який напмадив і зачесав голову, одягнув новий фрак, але не зібрався ще грошима, щоб придбати собі добрий жилет й інше приладдя...» (Рігельман Н. А., 1871. С. 50). Зрештою, кілька днів життя у місті повернули мандрівника до висловлених ним раніше сентенцій.

Особливу увагу М. Рігельмана привернув Дрезден, який був столицею Королівства Саксонії. Місто, як вказував автор тревелогів, де «люблять росіян» і де зберігся єдиний пам'ятний знак «вдячності, яка збереглася у Німеччині за благодійну участь Росії у тяжку годину випробувань» (Рігельман Н. А., 1871. С. 26, 50).

Справа полягала у тому, що неодноразово, під час своєї подорожі, він стикався з недоброзичливим ставленням місцевого населення до росіян, а також внутрішнім непереборним бажанням німецької влади придушити будь-які згадки й спомини про Російську імперію. Один з випадків М. Рігельман описав так: «На пароплаві до Магдебурга мені трапився один ганноверець, який надзвичайно негативно ставився до росіян. Загалом думка про погане управління наше дуже поширена. Думають, що усі наші чиновники шахраї і що без плати та хабарів нічого не робиться. Мислячі голови мають очевидну неприязнь до Росії як до представниці розумового затьмарення» (Рігельман Н. А., 1871. С. 3). Тоді мандрівника дратувало й те, що у день святкування тисячоліття Німеччини місцева преса ані слова не написала про Російську імперію та її роль в об'єднанні Німеччини. Однак столиця Саксонії продемонструвала інший підхід до цього питання. Яскравим прикладом вдячності М. Рігельман вважав міст з нетиповим для німецького середовища написом, який оповідав про відновлення цієї споруди для переправи військами Олександра I.

Зрештою, поступово знайомство з європейськими містами і спілкування з місцевим населенням змінювали світогляд мандрівника і ставили під сумнів, а часом узагалі руйнували імперські ідеологеми і міфи про «велич» Російської імперії й її світову визвольну місію. Згодом М. Рігельман пояснював, що його проімперські погляди й суб'єктивні оцінки обумовлювалися юним віком і щирою любов'ю до своєї землі й народу. Слід вказати й на те, що він перебував під значним впливом слов'янофільських ідей.

Під час подорожі 1867 р. приємне враження на М. Рігельмана справив Кенігсберг. Чисті околиці, віддаленні від головної частини міста, криві вулички, різноманітні за архітектурою будинки.

Це робило міський простір оригінальним і самобутнім. Перебування у Кенігсберзі змусило мандрівника замислитися про майбутній благоустрій населених пунктів Російської імперії.

Значне місце у тревелогах М. Рігельмана посідав Відень. На відміну від німецьких міст, мандрівник звернув увагу не на планування й архітектуру, а на стиль життя його мешканців. Він відзначив, що особливістю повсякдення була неймовірна любов населення до гулянь. Автор подорожніх записок зазначав, що лише у Відні можна зустріти стільки безтурботних людей, що живуть насолоджуючись навколишнім світом. Значною популярністю у місцевих жителів користувався так званий «Елізіум». Розташована у підвальних приміщеннях, освітлена газом локація була розділена на чотири тематичних зали, кожна з яких мала назву частини світу — Америка, Азія, Європа та Африка. Тут також була окрема простора кімната для танців й різних вистав, що не мали ані просвітницького, ані культурного значення. Такі заходи могли поєднувати людей різних станів.

Проте вже зовсім інші аспекти життя Відня привернули увагу мандрівника у 1867 р., під час його найдовшого перебування у місті. Він відзначив кардинальні зміни, які відбулися в усіх сферах життя. Курс уряду на самозабезпечення, по-перше, збільшив кількість власних заводів, а по-друге, сприяв активному збагаченню народу, як матеріальними, так і духовними цінностями. Будинки, вулиці, магазини й театри тепер мали газове освітлення, помітно збільшилась кількість різноманітних свят і народних гулянь. Витонченого характеру набула архітектура. Фасади будинків прикрашали елементи оздоблення у візантійському стилі.

Значно відрізнялися від рідних українських, добре знайомих російських або побачених німецьких італійські міста. Микола Рігельман писав: «Чудово, що давнє населення — можливо, за своєю схильністю до правильності і симетрії, здебільшого обирали місця рівнинні для своїх міст, оточені підвищеннями, поміж тим як у середні віки було зовсім навпаки» (Рігельман Н. А., 1871. С. 77).

Прогулянки італійськими містами і огляд пам'яток відбувалася у супроводі «чичероне»⁴. На початку XIX ст. такі послуги могли собі дозволити лише представники дворянської і поміщицької еліти. Часом обов'язки гіда виконували співвітчизники, які вже упродовж кількох років проживали у тих або інших італійських містах. У другій половині XIX ст., коли подорожі до Європи набули масового характеру і їх могли

⁴ «Чичероне» — провідник (гід), який супроводжує екскурсію і дає пояснення туристам під час огляду ними міст і архітектурних пам'яток.

собі дозволити вже вихідці з різних суспільних станів, екскурсії здійснювали самотужки.

«Першим дотиком» М. Рігельмана до урбаністичного середовища Італії стало його перебування у місті Кіавенна. Тут він звернув увагу на особливості європейського південного простору. Він писав: «Вузькі вулиці, проте яка легкість, простота у спорудах; у них панують прямі лінії, немає жодних додаткових прикрас. Внутрішній простір будинків має грандіозні розміри» (Рігельман Н. А., 1871. С. 66). Можливо, що на його перше враження, вплинуло особисте захоплення Італією як визнаним світовим мистецьким, архітектурним й історичним центром. Причиною такої реакції могло бути й свідоме бажання М. Рігельмана продемонструвати урбаністичну перевагу країни над містами Німецького союзу, до якого він мав неприємне ставлення. Проте своє захоплення він демонстрував недовго.

Мандрівники з Наддніпрянської України відвідували різні італійські міста. Проте усі вони були одноставні у своїй любові до Рима. Однак Микола Рігельман у питанні сприйняття міста був своєрідним виключенням. Він дивився на Рим як на «величезне кладовище, яке вкривали чудові пам'ятники» (Рігельман Н. А., 1871. С. 94). Основною проблемою, на його думку, була перенасиченість архітектурними спорудами, що були зведені й залишені пращурами. Це не лише формувало образ міста, але й стримувало можливість праці та розвитку молодих майстрів.

Особливістю міського простору Рима були сади, які, на думку М. Рігельмана, виключно в Італії мали правильну форму й гармонійну композицію. Згодом приємні враження від облаштування Сієни підштовхнули мандрівника зробити висновок, що «Рим — представник італійського життя, проте представник найбільш недолугого часу — у лахміттях і бруді» (Рігельман Н. А., 1871. С. 131).

Доволі контрверсійні судження М. Рігельман висловлював й щодо Генуї. Його вабили неймовірні морські краєвиди, гармонія, яка відчувалася у повітрі, чудові міські будинки. Проте все це стало неважливим, коли він опинився у центрі міста. Мандрівник нотував: «Ви ступаєте у лабиринт тісних, темних, смердючих коридорів, які негідно носять назву вулиць» (Рігельман Н. А., 1871. С. 71). Тиснули на М. Рігельмана й будинки, висотність яких часом сягала восьми — дев'яти поверхів. Чим далі він просувався у глиб країни, тим менше населені пункти, які відвідував подорожній, нагадували міста. Наприклад, проїхавши кордон Тоскани, М. Рігельман відзначив різку зміну образів: будинки мали напівзруйнований вигляд, панувала атмосфера старості й суворості.

Кардинально відрізнялося від німецького й повсякденне життя міст Італії. Микола Рігельман побачив багатолюдні, занурені у галас

вулиці, привітних і приємних під час розмови жителів, навіть якщо вони були малоосвіченими. Їхні обличчя віддзеркалювали свіжість, життєрадісність та енергію. Проте таку картину мандрівник спостерігав лише у центральній частині великих міст. На їх околицях або у маленьких містечках на М. Рігельмана чекала інша реальність — злиденність і значна кількість людей, які тинялися у пошуках заробітків. Тут на зміну життєрадісності приходила понурість і безвихідь.

Частиною простору європейських міст, яка привертала увагу мандрівника, були історичні пам'ятки, музеї й мистецькі установи. Де б не перебував М. Рігельман, він обов'язково розлого описував архітектурні споруди: собори, фортеці, палаці. Проте особливі враження викликали експозиції відвіданих ним мистецьких установ. Кожна з галерей (Берлінська, Дрезденська й Мюнхенська) містила картини майстрів німецької школи, італійських, нідерландських, іспанських й французьких художників. Їх експозиції давали змогу простежити як поетапний розвиток різних мистецьких шкіл, так і еволюцію живопису в цілому.

Центром для своєрідного «паломництва» подорожуючих українців була Дрезденська галерея. Її експозиції викликали у М. Рігельмана своєрідну ейфорію. Його вибір був абсолютно свідомим. Насамперед мандрівник бажав побачити «Мадонну» Рафаеля, про яку багато чув задовго до подорожі німецькими землями. Полотно справило на нього незабутнє враження. Пізніше М. Рігельман згадував: «Я з благоговінням увійшов до галереї, очі у мене розбіглися, але С. повів мене прямо до Мадонни, і після неї я не міг у цей день дивитися на інші картини...» (Рігельман Н. А., 1871. С. 27). У захопленні він писав, що «витвір Рафаеля — це небесне творіння». Йому також сподобалися полотна Тіціана («Динарій кесаря»), Пітера Пауля Рубенса («Полювання на левів», «Жінка у купальні»), ландшафти Клода Лоррена. Упродовж свого триденного перебування у Дрездені Микола Рігельман щодня відвідував галерею й милувався мистецькими шедеврами.

Його увагу привернула також розташована у Дрездені Kunst-Verein'a — виставка сучасного мистецтва. Проте мандрівника не захопила запропонована нею експозиція. Значно більше йому сподобалися Gerüst Kammer⁵ й Grüne Gewölbe⁶.

⁵ Gerüst Kammer — скоріш за все у тексті тревелогів є помилка і мандрівник мав на увазі Rüstammer — тепер один з багатьох музеїв дрезденського замку-резиденції. На час подорожі М. Рігельмана — це зібрання, слугувало репрезентативній меті курфюрста. Тут були представлені рицарські обладунки, зброя, кінська зброя XV–XVII ст.

⁶ Grüne Gewölbe («Зелене склепіння») — музей у Дрездені, колишня князівська скарбниця, де зберігалася одна з найбагатших у Європі колекцій коштовностей. Названо так за смарагдовим кольором колон у Залі коштовностей.

У першій у турнірному порядку були розставлені кінні фігури рицарів. На стінах експонувалися розміщені у хронологічній послідовності колекції зброї. Друга, на думку М. Рігельмана, була не більше ніж зібранням іграшок.

У Мюнхені мандрівник відвідав Гліптотеку⁷ й Пінакотеку. Він зазначав, що доступ до цих закладів був вільним, і кожен охочий, незалежно від статків, міг відвідати їх і милуватися експозиціями. За словами М. Рігельмана, він ходив туди майже щодня й отримував неабияку насолоду від споглядання мистецьких шедеврів. Особливо вразила Пінакотека, яка поділялася на дев'ять зал і двадцять три кабінети. Він писав: «Чудові плафони, ліпнина, золото. Світло падає зверху. Картини розміщено послідовно відповідно до розвитку живопису, розпочинаючи з німецьких шкіл» (Рігельман Н. А., 1871. С. 52).

Проте вже зовсім інші емоції викликали у нього експозиції Мюнхенської галереї. Свої враження від німецького мистецтва він визначив так: «У свідомості дріб'язковість і недостатність творчості у виконанні...» (Рігельман Н. А., 1871. С. 62).

Приїхавши до Італії, мандрівник продовжив знайомство з мистецькими шедеврами. Відвідавши галереї Німеччини і Франції, М. Рігельман вважав себе вже досвідченим знавцем живопису і скульптури. Він акцентував увагу на роботах художників Тіціана й Паоло Веронезе. Шедеврами з найвищим рівнем майстерності М. Рігельман визнав картини «Бенкет у будинку Левія» і «Благовіщення». З надзвичайним захопленням він милувався витворами мистецтва у Ватикані, зокрема скульптурними творами «Меркурій з Кадуцеєю», «Венера Анадіомена», «Фавн з лозою» тощо.

Приваблювало М. Рігельмана й музичне мистецтво. Ще упродовж першої подорожі у 1843–1845 рр. він неодноразово відвідував німецьку оперу. Особливістю співу виконавців мандрівник вважав відмінну техніку, проте відсутність істинних почуттів. Він писав: «Німці на сцені намагаються гарячитися де лише можливо, розігрують енергію, полум'яність, і усе це виходило фальшиво» (Рігельман Н. А., 1871. С. 300). Не змінилося його ставлення до німецького музичного мистецтва і у наступні роки.

Майже так само М. Рігельман відгукувався й про Віденську оперу. Характеризуючи місцевих митців, Микола Рігельман відзначав високу майстерність у техніці, ґрунтовний підхід до виконання музичних творів, ретельне опрацювання деталей. Однак він вважав, що у співокій манері не вистачало чуттєвості. Він писав:

⁷ Гліптотека — зібрання античної скульптури. Поняття було запроваджене у вжиток бібліотекарем баварського короля Людвіга I.

«Усе, що у музиці досягається працею, акуратністю і старанністю, доведено у них до досконалості; проте там, де потрібно натхнення і смак, виявляється ґрунтовний недолік того й іншого» (Рігельман Н. А., 1871. С. 257). Зрештою, мандрівник резюмував: «У музиці значно більшу роль відіграє безпосередньо почуття, безпосереднє розуміння: тому профан Італієць співає краще за вихованого у консерваторії Німця...» (Рігельман Н. А., 1871. С. 260).

Відвідуючи європейські міста, М. Рігельман особливу увагу приділяв спостереженням за місцевими звичаями, традиціями й святами. Його приваблювали ті явища, події й дієства, які не мали аналогів в Україні. Зокрема, у Любеку його вразили сідла на жінках, які ті використовували для перенесення важких речей. У Берліні він очікував побачити розкіш, ошатні екіпажі, бали, характерні для Санкт-Петербурга і Москви, проте його подивувало, що за одягом неможливо було вирізнити, де купці, де аристократія, а де ті, хто не належить до еліти. Згадуючи свою першу подорож, він зазначав: «...На вулицях дрожки, рідше коляски», на концерті П. Гарсії-Віардо, «де, кажуть, був увесь цвіт і збирали нечувану у Берліні плату — півтора талера (трохи менше ніж пів рубля сріблом) — я переконався, що аристократії тут немає. Дами одягнуті, як у нас покоївки» (Рігельман Н. А., 1871. С. 6).

Вразив мандрівника й відпочинок німців у вільний час: «Німець, закінчивши свої справи, йде на концерти у садах (їх може бути кілька на день), але розваг у російському розумінні немає. Одружені люди приходять родинами, сідають за столики, замовляють кухню пива, бутерброд із бужениною. Супроводжують трапезу курінням сигар. Майже не почуєш голосних розмов і різких рухів» (Рігельман Н. А., 1871. С. 7). Микола Рігельман вважав таку поведінку відсутністю свободи. Її мірилом для нього у ці роки була гучність гулянок, які він бачив у Санкт-Петербурзі. У Потсдамі мандрівник спостерігав за тим, як король повертався з Берліна у маленькій колясці, у яку були запряжені всього два коні, без свити і без охорони, що взагалі було б нонсенсом для російської імператорської родини.

Безперечно, одним з найяскравіших дійств, які загалом привертали увагу мандрівників з Наддніпрянщини, був карнавал у Римі. Жоден із подорожніх, які потрапляли до міста, під час цієї події не залишався байдужим і приділяв їй значну увагу у своїх тревелогах. Проте М. Рігельман не належав до їх числа. Його опис карнавалу був достатньо буденним. Він нотував: «Бачив я знаменитий римський карнавал, у продовженні якого зазвичай важливі й поважні римляни божеволіють; це не більш як гуляння в масках і костюмах по Корсо (головній вулиці Рима), причому

кидають одне в одного квітами й цукерками і роблять різні дурниці, а наприкінці — у останній вечір усі запалюють свічки і намагаються їх гасити одне в одного» (Ригельман Н. А., 1871. С. 126).

Таким чином, важливою ознакою подорожніх записок Миколи Ригельмана стало протиставлення двох світів — російського імперського й західного європейського. Воно демонструвало зіткнення усталеного світосприйняття автора з європейськими реаліями, які виходили за межі імперських міфів й ідеологем. Якщо тексти, які розповідали про першу мандрівку М. Ригельмана за кордон, були перенасичені емоціями, то оповіді про подальші подорожі Європою демонстрували його поступове дорослішання і критичне ставлення до дійсності.

Європа пропонувала мандрівнику архітектурну унікальність німецьких й італійських міст, яскраві й відмінні від батьківщини звичаї і традиції, світоглядні концепції, які змушували замислюватися над істинністю тих тверджень, які пропонувала своїм підданам імперська російська ідеологія. Тричі подорожуючи за кордон упродовж 40–60-х рр. XIX ст., М. Ригельман мав можливість простежити генезу міського простору Німеччини, Астро-Угорщини, Італії та її

докорінні зміни, які пережили європейські міста у XIX ст. У міському плануванні він зафіксував активні модернізаційні процеси, які полягали у відмові від середньовічних традицій і стрімкій розбудові нових кварталів, поліпшенні благоустрою, розвиткові інфраструктури.

Описуючи міський простір, М. Ригельман акцентував увагу на ландшафтах, особливостях забудови, архітектурних пам'яток, переважно сакральних. Цікавили його і проблеми, спільні для міст на теренах Європи та Російської імперії, зокрема українських, передусім бруд на вулицях, галасливість міських центрів і, часом, занедбаність житлового фонду.

Особливістю тревелогів М. Ригельмана є майже цілковита відсутність описів міст Франції. Основна увага зосереджена ним на відвідинах Всесвітньої виставки 1867 р. Водночас, знаходячись під впливом імперських ідеології й міфів, мандрівник часто висловлювався скептично, постійно порівнюючи життя у європейських містах з повсякденням Санкт-Петербурга. Проте, спостерігаючи за їхнім розвитком і маючи можливість проаналізувати зміни, які відбулися упродовж двадцяти років, він впевнився у тому, що саме шляхом західної цивілізації має рухатися як Російська імперія в цілому, так і українські терени зокрема.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бевзюк Є. В. Діяльність Л. Штура в словацькому національному відродженні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запорізький національний університет, 2011. Вип. 31. С. 286–294.
- Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Київ : Наукова думка, 1993. 246 с.
- Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / за ред. П.С. Сохань (голов.) та ін. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 3. 433 с.
- Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского Славянского Благотворительного Общества за 25 лет его существования 1869–1894. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1894. 127 с.
- Міяковський В. Кирило-мефодіївці в Археографічній комісії / Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Ч. 1. К., 1929. С. 312–324.
- Мороз В. В. Дворянство Лівобережної України і література другої половини XIX — початку XX ст. *Гуманітарний журнал*. 2011. № 1–2. С. 31–37.
- Ригельман Н. А. Два письма из Вены. Москва : Тип. Августа Семена, 1846. 32 с.
- Ригельман Н. А. Продолжение писем из Вены: [Письмо 3–4]. Москва : Тип. Августа Семена, 1847.
- Ригельман Н. А. Три поездки за границу. Москва : Тип. А. И. Мамонтова и К^о, 1871. 353 с.
- Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2005. С. 344.
- Українські архівісти (XIX–XX ст.) / упоряд. І. Б. Матяш. Київ, 2007. С. 533–534.

REFERENCES

- Bevzyuk, Ye. V. (2011). Diyalnist L. Shtura v slovatskomu natsionalnomu vidrodzhenni. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho Universytetu*, 31, 286–294. [in Ukrainian].
- Kolmakov, N. M. (1894). *Ocherk deiatelnosti Kievskogo slovianskogo blagotvoritel'nogo obshchestva za 25 let ego sushchestvovaniia*. Kyiv [in Russian].
- Matyash, I. B. (ed). (2007). *Ukrayinski arkhivisty (XIX–XX st.)*. (pp. 533–534) [in Ukrainian].

- Miyakovskiy, V. (1929). Kyrylo-metodiivtsi v arkhеоhrafichnii komisii. *Yuvelinyi zbirnyk na poshanu akademika Mykhaila Serhiiovycha Hrushevskoho*, 1, 312–324 [in Ukrainian].
- Moroz, V. V. (2011). Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy i literatury druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. *Humanitarnyi zhurnal*, 1–2, 31–37 [in Ukrainian].
- Rigelman, N. A. (1846). *Dva pisma iz Veny*. Moscow [in Russian].
- Rigelman, N. A. (1847). *Prodolzhenie pisem iz Veny*. Moscow [in Russian].
- Rigelman, N. A. (1871). *Tri poiezdky za granitsu*. Moscow [in Russian].
- Shandra, V. S. (2005). Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX — pochatok XX stolittia. Kyiv [in Ukrainian].
- Sokhan, P. S. (ed). (1990). *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo*. (Vol. 3), Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zhurba, O. I. (1993). *Kyivska arkhеоhrafichna komisiia 1843–1921*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 24.06.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)